

İslam Düşüncesinde
AHLÂKÎ ÖNERMELERİN KAYNAĞI

İslâm Ahlâk Düşüncesi Serisi İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği ile İlmî Etüdler Derneği (İLEM)'nin ortaklaşa yürüttükleri İslâm Ahlâk Düşüncesi Projesi kapsamında ortaya çıkan eserlerin yayımlandığı bir dizidir. Dizide İslâm düşüncesinde felsefî ilimler ile dîni ilimlerin kesiştiği noktada yer alan ahlâk bahsini, farklı alanlar ve ekoller içerisinde tartışarak ele alan çalışmalara yer verilmektedir.

Dizide Yer Alan Kitaplar

Ahlâkın Temeli

İslâm Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler

Ahlâk Felsefesinin Temel Problemleri: Seçme Metinler

İslâm Düşüncesinde Ahlâkî Önermelerin Kaynağı

İslâm Düşüncesinde Mizaç Teorileri

Fahreddin er-Râzî'nin Gayeci Ahlâkı

Dizide Yayımlanacak Kitaplar

İnsan ve Toplum: Taşköprizâde'nin Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi

İslâm Düşüncesinde Sevgi Teorileri

Ahlâk ve Müeyyide

İslam Düşüncesinde
AHLÂKÎ ÖNERMELERİN
KAYNAĞI

Editör
EŞREF ALTAŞ – MERVENUR YILMAZ

ilem
KİTAPLIĞI

YAYIN NO: 1548
İLEM Kitaplığı No: 8
İslâm Ahlâk Düşüncesi No: 4
ISBN : 978-605-320-454-1
© 1. Basım, Ağustos 2016

ilem
KİTAPLIĞI
ilem.org.tr

nobel
nobelyayin.com

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE AHLÂKÎ ÖNERMELERİN KAYNAĞI

Editör: Eşref Altaş – Mervener Yılmaz

Copyright 2016, NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ. SERTİFİKA NO.: 20779

Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti'ne aittir. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Genel Yayın Yönetmeni: Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-
Editör: Eşref Altaş - Mervener Yılmaz
Yayına Hazırlayan: Kübra Bilgin Tiryaki
Sayfa Tasarımı: Tarkan Kara -erdal@nobelyayin.com-
Kapak Tasarımı: Furkan Selçuk Ertargin
Kapak Görseli: fotolia.com / jozefklopacka
Baskı ve Cilt: Önka Kağıt Ürünleri İmalat San. ve Tic. Ltd. Şti. Sertifika No.: 20419
Büyük Sanayi 1. Cad. Keskinler İş Merkezi No: 80 İskitler / ANKARA

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Altaş, Eşref., Yılmaz, Mervener.
İslâm Düşüncesinde Ahlâkî Önermelerin Kaynağı / Eşref Altaş – Mervener Yılmaz
1. Basım, XVI + 236 s., 13,5x19,5 cm
Kaynakça ve dizin var
ISBN 978-605-320-454-1
1. Ahlâkın Kaynağı 2. Pratik Akıl 3. Ahlâkî Önerme

Genel Dağıtım: ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.

Sipariş: -siparis@nobelyayin.com-
Telefon: +90 312 278 50 77 - Faks: 0 312 278 21 65
e-satış: www.nobelkitap.com - esatis@nobelkitap.com
Bilgi: www.atlaskitap.com - info@atlaskitap.com

Dağıtım: Alfa, Arasta, Final, Kıda ve Prefix

NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD ŞTİ.
Ankara Büro: Mithatpaşa Cad. No.: 74/4 Kızılay / ANKARA
Tel: 0312 418 20 10 Faks: 0312 418 30 20
Rasimpaşa Mah. Söğütöçayır Sok. No.: 16/21 Kat: 5
Kadıköy / İSTANBUL Tel / Faks: +90 (216) 449 20 01
nobel@nobelyayin.com - www.nobelyayin.com

www.nobelkitap.com

İÇİNDEKİLER

Kâdi Abdülcebbar'da Ahlâki Önermelerin Kaynağı <i>Yunus Cengiz</i>	1
İlk Dönem Eş'arî Kelâm Ekolünde Ahlâki Önermelerin Kaynağı Sorunu <i>Fethi Kerim Kazanç</i>	43
Mâturîdî'nin Düşüncesinde Ahlâkın Temellendirilmesi <i>Mehmet Evkuran</i>	105
Fârâbî'nin Felsefesinde Ahlâkın Kaynağı <i>Hümeyra Özturan</i>	137
İbn Sinâ'da Ahlâki Önermelerin Kaynağı <i>Mehmet Zahit Tiryaki</i>	151
Gazzâlî'de Ahlâki Önermelerin Kaynağı ve Tutarlılığı Meselesi <i>Aygün Akyol</i>	169
Fahreddin er-Râzî'nin Ahlâk Görüşü Bağlamında Dört Mesele: Hüsün-Kubuh, Ahlâki Önermelerin Kaynağı ve Kesinliği, Amelî Felsefenin İlkeleri ve Ahlâki Eylemlere Etkisi Bakımından İnsanî Nefsin Türleri <i>Eşref Altaş</i>	187
Nasiruddîn et-Tûsî'ye Göre Ahlâki Önermelerin Kaynağı <i>Anar Gafarov</i>	215
Dizin	233

Yazarlar Hakkında

Yunus Cengiz, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 1999 yılında mezun oldu. *Kâdî Abdülcebbar'ın Eylem Teorisi* başlıklı doktora çalışmasını 2010 yılında Ankara Üniversitesi'nde tamamladı. Halen, Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde öğretim üyesidir.

Fethi Kerim Kazanç, 1987 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1999 yılında O.M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, "Gazzâlî Öncesi Ehl-i Sünnet Kelâmında Ahlâk Düşüncesinin Bir Tahlili (Çözümlemesi)" konulu teziyle doktorasını tamamladı. Hâlen O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Mehmet Evkuran, 1991 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1992-2000 yılları arasında MEB'de öğretmen olarak çalıştı. 2003 yılında Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, *Ehl-i Sünnet Siyaset Düşüncesinin Yapısı ve Sorunları* başlıklı teziyle doktorasını tamamladı. 2000 yılında Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelâm Anabilim Dalı'na araştırma görevlisi olarak girdi. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Hümeyra Özturan, 2006 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2013 yılında Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü'nde *Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı Problemi* başlıklı teziyle doktorasını tamamladı. Hâlen Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe Tarihi Anabilim Dalı'nda görev yapmaktadır.

Mehmet Zahit Tiryaki, 2005 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2015 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi bilim dalında “İbn Sina Felsefesinde Mütehayyile/ Müfekkire ve Vehim” başlıklı teziyle doktorasını tamamladı. Halen İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde görev yapmaktadır.

Aygün Akyol, 2000 yılında Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Yüksek lisans öğrenimini Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde *Musârâatu'l-Felasife'ye Göre Şehristânî'nin Felsefi Görüşleri* konulu yüksek lisans teziyle 2003 yılında; doktora öğrenimini yine aynı enstitüde *Şehrezûri Metafiziği* konulu doktora teziyle 2009 yılında tamamladı. Halen Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalında Öğretim Üyesi olarak çalışmalarına devam etmektedir.

Eşref Altaş, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 1998'de mezun oldu. 2003 yılında Kâtip Çelebi üzerine yüksek lisansını, 2009'da Fahreddin er-Râzi üzerine doktorasını tamamladı. Çanakkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Yalova Üniversitesi İslam İlimler Fakültesinde çalıştı. Halen İstanbul Medeniyet Üniversitesi Felsefe Bölümü İslam Felsefesi Anabilim Dalı'nda görev yapmaktadır.

Anar Gafarov, Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 2002 yılında mezun oldu. Nasîrüddîn Tûsî'nin Ahlâk Felsefesi başlıklı doktora çalışmasını 2009 yılında Ankara Üniversitesi'nde tamamladı. Halen Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Ana Bilim Dalı'nda öğretim üyesidir.

Sunuş

Ahlâk alanı geniş bir ilimler ağını ilgilendirmektedir. Bizatihi pratiğe dönük sonuçlar vermesi her an ortaya çıkan eylemlerle onu ilişkili kılarken, yapılacak eylemin bilgisi ve ona dair meselelere dönük düşünce üretimi ise teorik olan yöne işaret eder. Pek çok alanı ilgilendirmesi ve insan eylemleriyle olan irtibatı sebebiyle ahlâk disiplini, derinlemesine incelenmeyi hak etmektedir. Bugüne dair düşünce üretecek bizlerin sahih bir birikimi tesis edebilmemiz ise öncelikle İslam düşüncesi içerisindeki ahlâkı tüm yönleriyle bilmemizi gerektirmektedir.

Bu amaca binaen 2013 yılından itibaren bünyesinde yer alan kurumlara strateji ve politika üreten bir kurum olan İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği ve İlmi Etüdler Derneği (İLEM) olarak İslam Ahlâk Düşüncesi Projesi'ni başlattık. 2016 yılı itibariyle dördüncü yılını tamamlayacak olan projede çok sayıda faaliyet ve yayın gerçekleştirildi. Geniş katılıma açık olan Ahlâkın Temeli ve Ahlâki Müeyyide Üzerine Konuşmalar Dizisi'nde alana dair önemli sorunlar masaya yatırıldı. İslam ahlâk düşüncesinin temel özellikleri, ahlâki önermelerin kaynağı ve İslam düşüncesinde ortaya çıkmış mizaç teorileri hakkında nitelikli sunumların yapıldığı yuvarlak masa toplantıları düzenledik. Bunun dışında daha özel konular üzerine çalıştaylar gerçekleştirdik. Böylece alanın daha önce üzerinde durulmayan meselelerine dair nitelikli katkılar ortaya çıktı. Konuşmalarda ve yuvarlak masa toplantılarında yapılan sunumlar projede yer alan akademisyenler tarafından makaleye dönüştürülerek kitaplarda yayımlandı. Ayrıca müteahhir dönem ahlâk düşüncesini takip etmek adına büyük bir kıymeti haiz olan Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye geleneğini takip edebileceğimiz yedi ayrı

şerhi proje içerisinde yayımladık. Böylelikle ilgili literatürü takip etmek isteyen araştırmacıların istifadesine sunmuş olduk. Öte yandan proje kapsamında miladi 8. yüzyıldan 19. yüzyıla gelinceye kadar ahlâk alanında yer alan yazma eserlerin tamamının kataloglamasını yaptırдық. Bu önemli çalışma ile ahlâk alanına dair tüm birikimi bir arada görme imkanına kavuştuk. Bir hafıza tazeleme olarak da görülebilecek bu çalışma ile ahlâka dair yapılacak yeni araştırmalara ciddi bir ivme kazandırmış olduk.

Elinizde bulunan İslam Düşüncesinde Ahlâkî Önergelerin Kaynağı adlı eser, proje içerisinde gerçekleştirilen yuvarlak masa sunumlarının genişletilmiş bir çıktısıdır. Ahlâkî iyi ve kötünün kaynağını farklı yaklaşımlar üzerinden sorgulayan makalelerin yer aldığı eser, İslam Ahlâk Düşüncesi Projesi Serisinde daha önce yayımladığımız Ahlâkın Temeli, İslam Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler ile Ahlâk Felsefesinin Temel Problemleri adlı çalışmaların tamamlayıcısı niteliğinde.

Bu vesileyle proje koordinatörü Ömer Türker’i; kitapları yayıma hazırlayan Kübra Bilgin Tiryaki’yi, kitabın editörleri Eşref Altaş ve Mervenur Yılmaz’ı verdikleri emeklerden ötürü tebrik ediyorum. İLKE ve İLEM olarak yürüttüğümüz bu projenin nitelikli çalışmalara vesile olmasını temenni ediyorum.

Dr. Lütfi Sunar
İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği
Yürütme Kurulu Başkanı

Takdim

Çağımızda ahlâkla ilgili tartışmaların başında ahlâkî önermelerimizin kaynağı sorunu gelir. Bir yandan modern bilimin temel varsayımlarının insan kavrayışında yol açtığı dönüşüm, diğer yandan Batı felsefesinde insan zihninin maddî arzular veya toplumsal alışkanlıklar tarafından inşa edildiğine ilişkin teoriler; iyi ve kötüye ilişkin yargılarımızın kaynağının ne olduğu sorusunu ihmal edilemez bir biçimde gündemimize sokmuştur. Fakat düşünce tarihinin diğer pek çok sorununda olduğu gibi ahlâkî bilincimizi, nasıl oluştuğu sorusu da oldukça uzun bir geçmişe sahiptir ve hicrî ilk yüzyıllardan beri Müslüman düşünürleri de meşgul etmiştir. Ahlâkî anlamda iyi ve kötünün mahiyeti, ahlâkî yargılara nasıl ulaşıldığı, ahlâkî önermelerin nesneliliği ve göreliliğine ilişkin tartışmalar, başlangıçta kelamcılar tarafından yapıyorken hicrî üçüncü yüzyıldan itibaren felsefe külliyatının Arapçaya çevrilmesiyle oluşan filozoflar topluluğunun katılımıyla daha da çeşitlenmiştir.

Yaşadığımız çağda yüz yüze kaldığımız ahlâk sorunlarının kavranması, tartışılması ve çözülmesinde İslam düşüncesinden tevarüs edilen bu miras, hiç kuşkusuz bizim için büyük bir imkândır. Bu bağlamda İLKE (İlim Kültür Eğitim Derneği) ve İLEM (İlmî Etüdler Derneği) bünyesinde gerçekleştirdiğimiz İslam Ahlâk Düşüncesi Projesi'nin ikinci döneminde İslam düşüncesinde ahlâkî önermelerin kaynağı sorununu bir dizi yuvarlak masa toplantısında ele aldık. Kelâm ve felsefe geleneklerine mensup çeşitli düşünürlerin ahlâkî önermelerin kaynağı hakkında görüşlerinin incelendiği bu kitap, ağırlıklı olarak, söz konusu toplantılarda sunulup tartışılan makalelerden oluşmaktadır. Makalelerin kitaba dönüştürülmesi sürecinde

editörlük işlerini üstlenen muhterem dostum Eşref Altaş'a ve sevgili Mervenur Yılmaz'a çok teşekkür ediyorum. Ayrıca başta sevgili dostum Lütfi Sunar olmak üzere, İslam Ahlâk Düşüncesi Projesi'ni destekleyen İLKE ve İLEM yöneticilerine minnettarım.

Ömer Türker

Önsöz

Ahlâk söz konusu olduğunda felsefi olarak tartışılması gereken iyi ve kötünün neliği, iyi ve kötü yargılarının yerel mi, evrensel mi, öznel mi, nesnel mi olduğu gibi zor meseleler karşısındayızdır. İnsanın özgürlüğü, ahlâkî eylemlerin amacı, ahlâkın değişmesinin imkânı diğer önemli meselelerdir. Vicdan, niyet, erdem, sorumluluk, mutluluk, haz, buyruk, ödev vb. ahlâkla ilgili kavramların ne anlama geldiği bu meselelere ilave edilebilir. Bu tartışmalar genel olarak ahlâkın kaynağı, özel olarak da ahlâkî önermelerin kaynağı problemiyle doğrudan ilgilidir.

Ahlâk, varlığa getirilmesinde insanın bilfiil tesirine ve iradesine dayanan eylemlerle ilişkilidir. Bu tür eylemler hakkında “Adalet iyidir” ve “Zulüm kötüdür” gibi çeşitli ahlâkî yargılarda bulunuruz. Ahlâkî yargıları emir, nehiy, gereklilik yahut soru kiplerinde de ifade etmek mümkündür: “Adil olunuz, zulmetmeyiniz!”, “Dedikodu yapmamalı”, “Hırsızlıktan uzak durmak gerekmez mi?” Şu halde ahlâkî yargılar mantıkî yargılar gibi ihbarî formda ifade edildikleri gibi inşai formda da ifade edilebilirler.

Ahlâkî yargıları, bir başka ifadeyle ahlâkî önermeleri iyi veya kötü şeklinde değerlendirmemizi sağlayan ilke yahut kaynak nedir? Düşünce tarihinde bu kaynağın haz, doğa, duygu, akıl, sezgi, toplum, ilahi irade olduğu gibi farklı cevapları bulmak mümkündür. Fakat “Adaletin iyi, zulmün kötü olduğunu nereden elde ediyorum?” sorusuna verdiğimiz cevap, bizi yeniden farklı sorularla karşı karşıya getirir. Örneğin cevabımız akıl ise bu aklın özelliği nedir yahut hangi akıldır? İnsanın doğasının, duygularının, sezgisinin, içinde yaşadığı toplumun eylemlere ilişkin iyi ve kötü yargısını vermede bir rolü var mıdır? İlahî vahyin ahlâk alanını belirlemedeki rolü

nedir? Bu tür soruları çoğaltmak mümkündür; ancak bu sorular, bu kitapta temel olarak “ahlâkî önermelerin kaynağı” sorusuna irca edilmiştir.

İslam düşünce geleneğinde ahlâkî önermelerin kaynağı ahlâkî önermelerin kesinlik değerleri bağlamında epistemolojik bir problem olarak da ele alınmıştır. Özellikle ahlâkî önermelerin zorunlu-mümkün, zorunlu-müktesep şeklindeki ayrımları, diğer yandan yakın ifade edip etmediği, burhanî yahut cedeli önermelere dayanıp dayanmadığı bu epistemolojik problemler bağlamında dile getirilebilir. Bu tür problemler makalelerde çoğunlukla ahlâkî önermelerin kesinliği yahut bilgisel temellerinin ne olduğu sorununa irca edilmiştir. Ahlâkî önermelerin epistemolojik temellerinin tartışılması tikel ahlâkî yargıların tespiti, bu yargılara kaynaklığı ya da bu yargıların idrâkî bağlamında nefsin kendisi ve farklı güçlerinin de tartışılmasını gerektirmiştir. Dolayısıyla bazı makaleler bizzat nefsi, nefsin duyusal, hayalî/tahayyüli/vehmî, nazari ve ameli gibi farklı epistemik ayırım ve güçlerini ahlâkî yargılar bakımından ele almıştır.

Tümel ahlâkî ilkelerin/yargıların tikel birer ahlâkî yargıya dönüştürülmesi ahlâkî önermelerle ilgili bir başka problemdir. Tümel ilkeleri tikel ahlâkî yargı ve tutumlarımıza nasıl transfer ederiz? Adaletin iyi olduğuna inandığımızı, bunu bildiğimizi düşünelim; ancak belirli bir kişinin adil olup olmadığına, belirli bir eylemin iyi ya da kötü olup olmadığına nasıl, hangi güçle karar veririz? Makalelerin bir kısmında bu problem ahlâkî tutarlılık, tikel ahlâkî yargılar, tikellerle ilgili ameli aklın işlevi gibi bağlamlarda ele alınmıştır.

Ahlâkî önermelerin kaynağı sistematik kelim okulları ve onların müntesipleri tarafından husün, kubuh, şerî ve akli teklif bağlamında tartışılmıştır. Emredilen şeyin iyi olduğu ittifakla kabul edilse de bu iyiliğin şeriatle mi yoksa akden mi olduğu sistematik kelim okullarının ahlâkî önermelere dair bakış açılarını belirler. Özellikle kelamî okulların ahlâkî önermelerle ilişkisini anlatan makalelerde bu tartışmaları sıklıkla görmek mümkündür.

Kitapta yer alan makalelerin bir kısmı, ahlâkî önermelere kaynaklık teşkil eden unsurların incelenmesini amaçlayan Ahlâkî Önermelerin Kaynağı adlı toplantılar serisinde sunuldu ve katılımcılar tarafından tartışıldı. Yunus Cengiz'in “Kâdî Abdülcebbar'da Ahlâkî Önermelerin Kaynağı” adlı makalesi genel olarak Mu'tezile, özel olarak Kâdî Abdülcebbar tarafından

ilahî adalet teorisi bağlamında insan eylemlerinin nasıl ele alındığını yetkin bir şekilde ortaya koymaktadır. Fethi Kerim Kazanç'ın "İlk Dönem Eş'arî Kelâm Ekolünde Ahlâkî Önermelerin Kaynağı Sorunu" başlıklı makalesi ilahî irade, öznellik, görecelik, sorumluluk, adalet ve zulüm gibi noktalardan hareketle erken dönem Eş'arî geleneğinin ahlâkî temellendirmesini tartışmaktadır. Mehmet Evkuran'ın "Mâtürîdî'nin Düşüncesinde Ahlâkın Temellendirilmesi" başlığını taşıyan makalesi ise aklın yetkisi, insan doğası, sorumluluk ve teklif gibi başlıklar çerçevesinde Mâtürîdîlik açısından ahlâkî önermeleri ele almaktadır. Sonraki iki makale felsefî geleneğin konuya bakış açısını yansıtmayı amaçlamaktadır. Hümeyra Özturan "Fârâbî'nin Felsefesinde Ahlâkın Kaynağı" başlıklı makalesinde nazarî ve amelî akıl kaynaklı ahlâkî önermeleri Fârâbî'nin bakış açısıyla ortaya koyarken M. Zahit Tiryaki, "İbn Sînâ'da Ahlâkî Önermelerin Kaynağı" adlı makalesiyle İbn Sînâ düşüncesinde ahlâkî bilgiye yer açmanın imkânı ve meşhur önermeler olarak ahlâkî önermelerin kesinliği üzerine odaklanmaktadır. Sonraki üç makale müteahhirin dönemin önemli simaları Gazzâlî, Râzî ve Tûsî'nin konuyla ilgili görüşlerine ayrılmıştır. Aygün Akyol "Gazzâlî'de Ahlâkî Önermelerin Kaynağı ve Tutarlılığı Meselesi" başlığıyla kaleme aldığı makalesinde Gazzâlî düşüncesinde ahlâkî önermelerin kaynağı, tutarlılık ve fitratın değişmesi meselelerine odaklanmaktadır. Eşref Altaş, "Fahredden er-Râzî'nin Ahlâk Görüşü Bağlamında Dört Mesele: Hüsün-Kubuh, Ahlâkî Önermelerin Kaynağı ve Kesinliği, Amelî Felsefenin İlkeleri ve Ahlâkî Eylemlere Etkisi Bakımından İnsanî Nefsin Türleri" başlığıyla Râzî'nin konuya ilişkin yaklaşımını ele almaktadır. Kitabın son makalesi ise Anar Gafarov'un "Nasîruddîn Tûsî'ye Göre Ahlâkî Önermelerin Kaynağı" adlı makalesi olup Tûsî'nin ahlâkî önermelerin kaynağı konusuyla ilgili görüşlerini İslam ahlâk felsefesi geleneği içerisindeki yerini de dikkate alarak tartışmaktadır.

Bu eserin vücuda gelmesinde farklı aşamalarda emeği olan ve bu nedenle teşekkür edilmeyi hak eden birçok insan var. İlgili serinin toplantılarına ev sahipliği yapan İLEM yönetici ve çalışanlarına, toplantılara katılan, soru ve görüşleriyle tartışmaları yönlendiren ve meselelere derinlik kazandıran bütün arkadaşlara müteşekkirimiz. Sunumları ve bilahare makaleleriyle kitabın muhtevasına katkıda bulunan hocalarımıza teşekkür ederiz. Toplantıların tertibinden kitabın meydana çıkmasına kadar birçok aşamada

büyük emek ve teşvikleri nedeniyle Ömer Türker'e şükran borçluyuz, hasaten teşekkür ederiz.

Bu eserin Türkiye'de ahlâk alanındaki çalışmalara ve İslam düşüncesine bir katkı olması ve bir boşluğu doldurması umuduyla...

Eşref Altaş – Mervenur Yılmaz
Üsküdar 2016

Kâdî Abdülcebbâr'da Ahlâkî Önermelerin Kaynağı*

Yunus Cengiz

Giriş

VIII. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Mu'tezile ekolünün kurucu düşünürlerinden Vâsıl b. 'Atâ (ö.131/748) Tanrı'nın hikmet sahibi ve âdil olduğunu dolayısıyla zülüm ve kötülüğün ona nispet edilemeyeceğini söylemiştir. İyilik ve kötülüğün, iman ve inkârın, itaât ve günahın fâilinin insan olması gerektiğini savunmuştur.¹ Böylece ilahî adalet ve insan eylemleri, diğer ifadeyle kulların filleri konusu Mu'tezile'nin yoğunluklu olarak tartıştığı meseleler haline gelmiştir. Mu'tezile'nin ahlâk ile ilgili genel ilkelelerini ifade eden Vâsıl b. 'Atâ'nın çizmiş olduğu bu çerçevenin oluşmasında Emevî Hanedanı'nın kaderci düşüncesine karşı oluşan muhalif kitlelerin görüşleri etkili olmuştur. Nitekim Kaderiyye ekolünün önde gelenlerinden Ma'bed el-Cühenî (ö. 83/702 [?]) ve Gaylân ed-Dimeşki (ö.120/738 civarı) insanın eylemlerinde özgür olduğunu ve yapıp-ettiklerinin herhangi bir şekilde belirlenmiş olmadığını yüksek sesle dile getirmişler ve bunun bedelini canlarıyla ödemişlerdir.² Bu nedenle Kaderiyye ekolünü Mu'tezilî ahlâk düşüncesinin selefleri olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır.

İlahî adalet ve insan eylemleri hakkında Vâsıl b. Atâ tarafından saptanan görüşlere uygun daha derinlikli izahlar, Yunan felsefe birikiminin

---

* Bu yazıda, "Kâdî Abdülcebbâr'ın Eylem Teorisi" başlıklı doktora çalışmamda elde ettiğim bazı veriler tekrar ele alınmış ve yeniden yorumlanmıştır. Bu çalışmayı okuyan ve eleştirileriyle katkıda bulunan Yrd. Doç. Dr. Mahsum AYTEPE ve Yrd. Doç. Dr. VEYSİ ÜNVERDİ'ye teşekkür ederim.

1 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 36-39.

2 Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, I, 63-87; Arslan, *Mu'tezile'ye göre İyilik ve Kötülük Problemi*, s. 13-17.

yoğun bir şekilde tercüme edilmeye başlandığı IX. yüzyılda yapılmıştır. Mu'tezile geleneğinin Basra ekolünün şekillenmesinde önemli bir etkisi olan Ebü'l-Hüzeyl el-'Allâf (ö. 235/849-50 [?]) en iyi olandan başka bir fiilin Tanrı'dan sadır olmayacağını söylemiş ve ilâhî adaleti açıklamak için Tanrı'nın sıfatlarına ilişkin ma'kul açıklamalar yapmaya çalışmıştır. Diğer taraftan Ebü'l-Hüzeyl bir önceki dönemde kapalı kalan "insanın kendi eylemlerinin eyleyeni olma" düşüncesini daha açık hale getirmek için uğraşmıştır. Bunu yapabilmek için zan, bilgi ve irade gibi fiilleri kalp fiilleri olarak, fiziksel olarak gerçekleşen fiilleri ise organlarla gerçekleşen fiiller olarak ikiye ayırmış ve bu fiillerden hangilerinin insana ait olduğunu açıklamaya girişiminde bulunmuştur. Bu bağlamda insanın gücü dâhilinde olan eylemlerin insana nispet edilmesi gerektiğini, bunun dışında kalan insanın yapabileceği sınırları dışında oluşan soğukluk, sıcaklık, haz ve renklerin oluşumu gibi fiillerin ise Tanrı'ya nispet edilmesi gerektiğini söylemiştir.³

Ebü'l-Hüzeyl, Mu'tezile okulunun gündeminde olan akıl ve ahlâkî değerler meselesini de ele almış, bu bağlamda vahiyle bildirilmemiş olsa da iyilik ve kötülüğün akılla bilinebileceğini, vahye muhatap olmayan insanların da doğruluk ve adalet gibi eylemleri yerine getirmekle yükümlü olduğunu ileri sürmüştür.⁴ Mu'tezile'nin bu döneminde ahlâk alanında gösterilen çabalar Ebü'l-Hüzeyl'in çabalarıyla sınırlı değildir. Muammer b. Abbâd, (ö. 215/830) Bîşr b. Mu'temir (ö. 210/825), Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) bu çabayı sürdürenlerden bazılarıdır. Bu dönemdeki ahlâk alanına olan ilgiyi göstermek üzere değinmemiz gereken bir diğer Mu'tezilî düşünür, Ebü'l-Hüzeyl'in yeğeni ve öğrencisi olan Nazzâm'dır (ö. 231/845). Nazzâm ahlâkî değerlerin bilinmesi noktasında dakik bir tanımlamada bulunarak insanın, kendi tasarrufunda olan eylemleri iyi ve kötü olarak bilebileceğini, tasarrufunda olmayanları ise bilemeyeceğini söylemiştir.⁵

Nazzâm dikkat çekici bir şekilde ahlâkî değerlerin karakterini zorunlu ve mümkün olarak ikiye ayırmıştır: (i) Bazı eylemler mutlak olarak iyi veya kötüdür, bunların her durumda niteliği aynıdır, bu durumda bunların iyi ve kötü olmaları kendilerinden dolayıdır (*li nefsihâ*). Bu şekilde kötü olan eylemler, Tanrı tarafından mubâh kılınamayacağı gibi iyi olan-

3 Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, s. 224-231.

4 Şehristâni, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 40.

5 Şehristâni, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 45.

lar da yasak kılınmaz. (ii) Bazıları ise duruma göre iyi ve kötü olabilirler. Bu tür eylemlerin iyilik ve kötülük karakteri mümkün durumda olduğu için Tanrı'nın emretmesiyle iyi, yasaklamasıyla kötü hale gelir.⁶ Nazzâm'ın bu düşüncesi bir nevi iyilik ve kötülüğün kaynağının bilinmesi noktasında dönemin iki görüşü arasındaki orta yolu ifade eder. Nitekim IX. yüzyıldaki düşünürlerin iyilik ve kötülük konusundaki görüşlerini ele alan Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* isimli eserinde iki karşıt görüşe yer verir: Bir görüşe göre, örneğin Mu'tezili kelâmcı İskâfî'ye (ö. 240/854) göre, eylemler kendisinden dolayı iyi veya kötü olurken diğer bir görüşe göre ise Tanrı'nın emretmesi ve yasaklamasıyla bir eylem iyi veya kötü olmaktadır. Bir düşünce tarihçisi olarak Eş'arî'nin, bu dönemdeki iyi ve kötü tartışmasını aktarırken iyilik ve kötülük konusunu arazlar meselesiyle iç içe olarak ele almış olması dikkat çekmektedir.⁷ Buradan hareketle düşünürlerin cevher ve arazla ilgili düşüncelerinin iyilik ve kötülüğün kaynağının belirlenmesinde etkili olmuş olabileceğini tahmin etmek zor değildir. Dolayısıyla Tanrı'nın sıfatları, fizik alanı ve insanın eylemleri iç içe ele alınan konular haline gelmiştir.

IX. yüzyıl Mu'tezile'sinin ahlâk alanına olan ilgisini saptamak üzere son olarak Câhiz'den (ö. 255/869) söz etmek gerekir. Câhiz, bütün Mu'tezile tarihi boyunca ihmal edilen bir konuya, insanın benliğini inşa etmesi ve mutlu olması konusuna yakından ilgi göstermiştir. Gerçekten bu konu Mu'tezile düşünürlerinin ilgisini çekmemiştir. Onlar bir bütün olarak bir insanın nasıl mutlu olacağı, kişiliğin nasıl inşa edilebileceği üzerinde durmamışlardır. Câhiz ise İslam felsefesinin ahlâk alanıyla ilgili ilk eserlerden olan *el-Me'âş ve'l-me'âd* (*Yaşam ve ötesi*) ya da diğer ismiyle *el-Ahlâku'l-mahmûde ve'l-mezmûme* (*Övülen ve yerilen ahlâk*) isimli eserinde, insanın ikinci bir ahlâk/doğa edinebilmesinin yollarını yoklamaktadır. Evrendeki tüm hareketlerin doğal bir süreç içinde gerçekleştiğini, bu yüzden de insanın zihinsel ve fiziksel tüm hareketlerinin buna uygun olarak ortaya çıktığını savunan Câhiz için birinci doğa olarak ifade edilen verili yatkınlıklardan hareketle ikinci bir doğayı yani ikinci bir ahlâki inşa edebilmek mümkün görünmektedir.⁸

6 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 203; el-Hayyât, *Kitâbu'l-Intisâr*, s. 29; Ebû Ride, *en-Nazzâm*, s. 167-169.

7 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 203.

8 Câhiz, "el-Ma'âş ve'l-me'âd", s. 91-134.

X. yüzyıla gelindiğinde hem iyilik ve kötülüğün neliğine ilişkin tanım-lamaları hem de bu bağlamda tüm kelâm ve hukuk tarihini ilgilendirecek tartışmaları görmektediriz. Bu dönemdeki kelâmcılar arasında iyi ve kötünün varlıksal izahıyla ilgili üç görüş belirgin olarak görünmektedir. Bunlardan birincisi daha önceden İskâfî tarafından dile getirilen ve bu dönemde Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'бі (ö. 319/931) ile Bağdat Mu'tezile'sinden bazı düşünürler tarafından savunulan görüştür.⁹ Bu görüşe göre bir eylem kendiliğinden iyi ve kötü olmaktadır. İkincisi, Eş'ari kelâmcıların savunduğu görüştür ki buna göre bir eylem Tanrı'nın emretmesiyle iyi, yasaklamasıyla da kötü olmaktadır.¹⁰ Ebû Hâşim el-Cübbâ'nın (ö. 321/933) ortaya koyduğu üçüncü bir görüşe göre ise bir eylem kendiliğinden değil, ilişkili olduğu yönlerden (*vücûh*) dolayı kötü olmaktadır. Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025), eserlerinde Ebû Hâşim'den iyilik ve kötülüğün mahiyetiyle ilgili olarak azımsanmayacak miktarda aktarımda bulunmaktadır. Bu çalışmanın ilerleyen safhalarında görüleceği gibi, bu aktarımlardan, Ebû Hâşim'in kendisinden önceki Mu'tezilî düşünürlerin iyilik ve kötülüğün mahiyeti konusunda açık bıraktığı birçok meseleye el attığı anlaşılmaktadır. Ne var ki Kâdî Abdülcebâr'ın bildirdiği kadarıyla Ebû Hâşim, yönlerden (*vücûh*) ne kastettiğini açıklığa kavuşturmuş değildir: "Üstadımız Ebû Hâşim bazı yerlerde söyledi ki iyi, kötülük yönlerinden birine sahip olmamak ve iyi bir yön (*vech*) üzerine gerçekleşmek suretiyle iyi olur. Ancak o, bu konuda ayrıntıya gitmemiştir."¹¹

Ebû Hâşim'in açıklığa kavuşturmadığı *yön* kavramı Kâdî Abdülcebâr tarafından ele alınmış ve Mu'tezile'nin iyilik ve kötülük konusundaki görüşleri ileri bir seviyeye taşınmıştır. Ona göre *yön* bir eylemin iyi veya kötü olma nedenidir. Buna göre, bir eylem haksızlık olduğunda, abes olduğunda, yalan olduğunda kötü değerini; öte taraftan kötülük olmadığına, adâlet olduğunda, maslahat getirdiğinde iyi değerini almaktadır. Kâdî Abdülcebâr diğer taraftan bir eylemin farklı şekillerde değerlendirilme imkânından dolayı, kendi ifadesiyle *hâlden* dolayı iyi ve kötü olduğunu düşünmektedir. Böylece ahlâkî değerler bir taraftan bilgi, diğer taraftan

9 Hourani, "Cüveynî'nin Mu'tezilî Ahlâkî Eleştirisi", 213-225; Duğeyim, *Felsefetü'l-kuder*, s. 271; Osman, *Nazarîyetü'l-teklîf*, s. 439.

10 Eş'ari, *Risâle ilâ ehli's-Seğr*, s. 243.

11 Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, VI/1, 71.